

KOVÁCS SÁNDOR

ADALÉKOK JÓKAI *EGY AZ ISTEN* CÍMŰ REGÉNYÉNEK GENEZISÉHEZ

A felekezeti történetírásnak akkor van az irodalomtudomány számára is értéke, amikor a személy- és felekezetközi kapcsolatok a kor irodalmi életében is valamilyen módon nyomot hagynak. A magyar unitárius egyház történetében a 19. században hivatalos keretet öltő magyar–angol unitárius kapcsolatok elsősorban teológiai szempontból izgalmasak. A szent tudomány művelése mellett azonban a magyar–angol unitárius érintkezéseknek a felekezet határain túlmutató irodalom- és művelődéstörténeti vonatkozásai is vannak. Dolgozatunkban John Fretwell és Jókai Mór kapcsolatának egyház- és irodalomtörténeti vonatkozásait vizsgáljuk.

John Fretwell (1837–1909) életrajzi adatait hiába keressük az angol, amerikai vagy magyar bibliográfiákban. Nemcsak az unitárius egyháztörténet-írás, hanem a magyar művelődés- és mentalitástörténet is méltatlanul feledkezett meg Fretwell angol kereskedőről és Jókai Mór egyik első angol tolmácsáról. Az erdélyi unitáriusok lelkes barátjának életpályáját német nyelvű önéletírásából, magyar barátaihoz küldött leveleiből, valamint a magyar és angol folyóiratokban és napilapokban közzétett cikkek és tanulmányok mozaikkockáiból rakosgattuk össze.

Fretwell 1837. június 11-én született Leedsben. Tanulmányairól közelebbit nem tudunk, édesanyja tanította meg írni és olvasni, majd egy „szegény unitárius prédikátor” volt a nevelője. Tizenhárom éves korában a yorki kollégiumba ment, ahol két évet töltött. Apja 15 évesen Londonba vitte, itt kereskedősegéd lett, és többé nem tért vissza a College-ba. Német nyelvű önéletírása szerint „ettől kezdve önfenntartó voltam, azonban a tudásvágy arra ösztönzött, hogy szabad időmet a tanulásnak szenteljem: régi és modern nyelvek, matematika, természettudományok, és különösen a közgazdaságtan és történelem kitöltötte szabad időmet.”¹

Az ötvenes években Londonban a Kossuth-emigráció több tagjával is találkozott, köztük a magyar forradalom iránti rokonszenvéről ismert William Francis Newman (1805–1897) klasszika-filológussal és erkölcsfilozófussal is, akinek hatására egyre többet foglalkozott a magyarság és az unitarizmus ügyével. Magyarul állítólag egy Lóránd János

¹ Fretwell kéziratosa német nyelvű önéletírása a székelykeresztúri Unitárius Gimnáziumból került a marosvásárhelyi Teleki Tékába. Könyvtári jelzete: Mss 0563. A fordításért Hoffmann Gizellának mondok hálás köszönetet. Ez a német életrajz szolgált alapul a Vasárnapi Újságban megjelent vezércikkhez. Lásd Vasárnapi Újság, 1875. július 25., 476.

nevű menekülttől tanult meg annyira, hogy Vörösmartyt, Petőfit, Eötvöst és Jókait olvashatta. Carl Schurz (1829–1906)² német emigráns londoni házában ismerkedett meg jövődöbéli feleségével, Schurz unokahúgával, Bertha Traunnal, akit 1859-ben feleségül vett. Fretwell kapcsolatait és ismeretségi körét részben ennek a házasságnak köszönhetette. Anyósa, Bertha Ronge (1818–1863), korának ismert és sokat vitatott személyisége volt, leánykori nevén Meyer, aki apja, Heinrich Christian Meyer (1797–1848) tanácsára a nála 14 évvel idősebb Christian Justus Friedrich Traun (1804–1881) felesége lett. Házasságukból hat gyermek született, ennek ellenére válással végződött. A válóokot Johannes Ronge ex-katolikus pap szolgáltatta, aki az 1840-es évek közepének Németországában „az új Luther” néven kezdett híressé-hírhedtté válni. Ronge 1844-ben az Arnoldi püspök által Trierben közszemlére állított Krisztus-lepel tisztelete tárgyában röpiratot tett közzé, amelyben a katolikus egyházat, annak papságát és a pápát sértegette. Az állásától már előzőleg megfosztott papot a katolikus egyház kiközösítette. Ezt követően Ronge Hamburgba ment és Heinrich Meyernek lett protezsáltja, itt alapította meg az ún. Német Katolikusok Egyházát, amelynek mintegy 50 hívet toborzott Hamburgban, köztük Bertha Traunt is, aki hamarosan kulcsfontosságú szerepet töltött be a mozgalomban.

A „német katolikusok” az ún. lipcsei zsinat (1845) után a protestánsok rokonszenvének köszönhetően kezdtek szélesebb körben szervezkedni. Ronge részt vett a forradalmi megmozdulásokban, ezért menekülnie kellett.³ Több évet töltött Budapesten is, nevéhez fűződik a Fröbel-nőegylet alapítása. Az újkatolikusok egyebek mellett a papi nőtlenség eltörléséért, a nők egyenjogúságáért és tanítatáshoz való jogáért, az igaz szerelmen alapuló, szabad házastársválasztásért emelték fel szavukat. Bertha lelkesedett ezekért az elvekért és teljesen Johannes Ronge hatása alá került. Bertha érdeme, hogy sikerült megnyernie Friedrich Froebelt (1782–1852), az első kisdedővoda alapítóját, hogy 1849–1850-ben Hamburgban egy hathónapos tanfolyamot tartson a kisdedővóról. Bertha elvált férjétől és 1850-ben Johannes Ronge felesége lett. Jövendő férjének radikális politikai nézetei miatt el kellett hagynia Németországot, Londonban telepedtek le. Itt az unitárius körökben jól fogadták őket, de Bertha válása és új házassága miatt elég sok előítéllettel kellett megküzdeniük. Bertha hampsteadi (Manchester) otthonukban nyitotta meg az első angol kisdedővodát. Itt a Froebeltől tanult módszer mellett saját módszerét és anyagát – például a kifestős könyveket – is használta az oktatásban. 1860-ban visszatért Németországba, és az óvodát lánya, Bertha Fretwell vezetésére bízta.

John Fretwell 1865-ben telepedett haza véglegesen Németországból, és ettől kezdve tevékeny szerepet vállalt az angol unitárius egyházban. 1868-ban a British and Foreign Unitarian Association (BFUA) tanácsa tagjai közé választotta. A külügyi osztály irányításával bízták meg, így került közvetlen kapcsolatba a magyar unitarizmussal és Jókai-val.

² Carl Schurz hírlapíró, államférfi, német–amerikai emigráns. 1848-ban részt vett a német forradalmi megmozdulásokban, ezért emigrálni kényszerült. Londonban telepedett meg, 1852-ben pedig kivándorolt az Amerikai Egyesült Államokba. Meggyőződéses republikánus és abolícionista volt.

³ John FRETWELL, *Johannes Ronge and the English Protestants*, Unitarian Review, 1888, 19–32.

Jókai és az unitáriusok

A Fővárosi Lapok 1875. november 3-án arról ad hírt, hogy „Jókai Mór még be sem fejezte Az élet komédiásai című legújabb regényét, s máris egy újat tervez, melyet a jövő évben fog kiadni. Címe lesz: Egy az Isten! Ebben az unitáriusok első vallási küzdelmeit fogja festeni”.⁴ November 7-én⁵ a Hon már határozottan leszögezi, hogy a regény a to-rockói unitáriusokról fog szólni, és „egyszerre fog megjelenni magyar, német, francia, angol, olasz, holland, dán, román és orosz nyelven”. A regényt 1876. október 1-jével kezdődően 1877. május 27-ig 121 folytatásban közölte a Hon, és vele párhuzamosan német fordításrészletek is megjelentek egy bécsi lapban.⁶ Az *Egy az Isten* francia, holland, dán, román és orosz fordítása nem készült el, de német, lengyel, cseh, olasz, észt és angol fordítása elkészült az évek során.⁷ Talán Jókai sem gondolta komolyan, hogy születendő regényét egész Európa olvasni fogja, ám ha volt is benne némi józanság unitárius tárgyú regénye kelendőségét illetően, azt hamar szent mámorra változtatta John Fretwell, az unitárius misszió elkötelezett angol bajnoka.

Fretwellnek mindössze két Jókaihoz intézett levelét ismerjük.⁸ 1873. december 6-án írt német nyelvű levelében első (1873) magyarországi látogatását idézte fel, majd udvarias bókok után engedélyt kért Jókaitól a *Szegény gazdagok* fordítására és kiadására. A levél tartalmát *Jókai külföldön* címmel ismertette a Hon: „Fretwell John New Yorkból levelet intézett Jókaihoz, melyben a *Szegény gazdagok* című regényének fordíthatási jogát, Jókai arcképét s életrajzát kéri, s egyúttal egy amerikai lapot mellékel, melyben Jókai említett regényét ismerteti.”⁹

Ugyanezt ismételte meg a Fővárosi Lapok (1874. január 9.) és a Vasárnapi Újság (1874. január 11.) is. A közelebbiről meg nem nevezett amerikai lapnak egyelőre nem akadunk nyomára, és nem sikerült felkutatnunk az 1874-ben New Yorkban megjelent *Szegény gazdagok* fordítását sem. Kádár Judit Jókairól írott tanulmányában¹⁰ – a korábbi szakirodalommal egybehangzóan¹¹ – azt állítja, hogy a *Szegény gazdagok* 1874-ben megjelent angolul, és megjegyzi, hogy az eredetét pontosan visszaadó fordítás nem aratott sikert. Bár a bibliográfiák Fretwell fordítását számon tartják, sem az Országos Szé-

⁴ Fővárosi Lapok, 1875, 1119.

⁵ Hon, 1875, 3.

⁶ JÓKAI Mór, *Egy az Isten (1876–77)*, szerk. LENGYEL Dénes, NAGY Miklós, sajtó alá rendezte SZEKERES László, Bp., 1970, 271–277 (Jókai Összes Művei: Regények, 69).

⁷ 1878-ban német nyelvre Otto Janke, 1880-ban lengyelre Josef Kaufmann, 1884-ben csehre, 1888-ban Elisa Pucher olaszra, 1901-ben Percy Favor Bicknell angolra, 1901-ben John Fretwell angolra, 1909-ben észt nyelvre fordították. Vö. JÓKAI, *i. m.*, 277–279; DEMETER Tibor, *Bibliographia Hungarica*, Bp., 1957–1958, <http://demeter.oszk.hu>.

⁸ *Jókai levelezése 1876–1885*, összegyűjtötte és sajtó alá rendezte GYÖRFFY Miklós, Bp., 1992, 488, 909–910.

⁹ 1874. január 6., 4. sz.

¹⁰ KÁDÁR Judit, *Jókai regényei angolul*, ItK, 1991, 505–542.

¹¹ Vö. Zoltán FERENCZI, *List of the Translations of Jókai's Works into Foreign Languages*, Bibliofil Könyvtár, 1926/1.

chényi Könyvtárban található Jókai-hagyaték, sem az angol és amerikai nemzeti könyvtárak on-line és nyomtatott katalógusaiban nem szerepel a mű, így egyértelműen nem sikerült kiderítenünk, hogy létezik-e a Fretwell-féle fordítás. Kutatásaink jelen stádiumában valószínűnek tartjuk, hogy Fretwell nem készült el a *Szegény gazdagok* teljes fordításával, és Jókai bibliográfusait akaratlanul is a sajtó vezette félre. Dolgozatunk megírásához átkutattuk a korabeli magyar, angol és amerikai unitárius sajtót,¹² valamint az Erdélyi Unitárius Egyház kolozsvári Gyűjtőlevéltárának (EUEGYLt) angol és amerikai korrespondenciáját. Az újságcikkek és a levelek fényében nemcsak Jókai angol recepciója és a *Szegény gazdagok* 1874-es feltételezett kiadása, de az *Egy az Isten* keletkezéstörténete is új megvilágításba kerül.

1877 áprilisában Ferencz József frissen választott unitárius püspöknek New Yorkból John Fretwell a következő nyomtatott címlapot küldte: EGY AZ ISTEN; / or, / The People Who Love But Once. / Translated from the Magyar of MAURUS JOKAI / by / JOHN FRETWELL, Jr., and W. N. LOEW. / WITH AN INTRODUCTORY ESSAY BY JOHN FRETWELL, JR., / ON MAURUS JOKAI AND FORTY YEARS OF / HUNGARIAN LITERATURE. / AUTHOR'S EDITION / 1877. Ha hihetünk a nyomtatott címlapnak, akkor az angol Jókai-recepció történetében a *Nincsen ördög* mellett ez lenne a második olyan regény, amelyet kiadása évében angolra fordítottak.¹³ A korabeli magyar sajtó érdeklődéssel követte Jókai külföldi népszerűségét, és időközönként – bizonyára unitárius közvetítéssel – szemlélte a New Yorkban és Londonban megjelenő periodikákat.¹⁴ 1877 márciusában a *The Christian Life* hosszabb szemelvényt közölt Jókai *Egy az Isten*ének angol fordításából.¹⁵ (A regényrészletet eredetileg a New Yorkban kiadott *The Christian Register* közölte,¹⁶ a londoniak is innen vették át.) A fordítás alapjául szolgáló részlet a Hon hasábjain jelent meg (1876. október 15.), és az első könyv ötödik fejezetének „De hát hol van az a világréz...” kezdőmondatától a „Hold megvilágította a vidéket...” bekezdésig tart.

Fretwell a püspökhöz küldött címlap verzójára írt levelében Jókai Angliába csábításáról ábrándozott, és arról, hogy az angol és amerikai unitáriusok regényes életrajza a magyar regényíró tollán fog egykoron megelevenedni.

¹² A következő periodikákat használtuk: Budapesti Szemle, Egyetértés és Magyar Újság, Egyházi Szemle, Erdélyi Protestáns Közlöny, Erdélyi Gazda, Fővárosi Lapok, Hölgyfutár, Kelet, Keresztény Magvető, Magyar Polgár, Magyar Nemzet, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, A Hon, Vasárnapi Újság, The Inquirer, The Christian Register, The Christian Life, Old and New.

¹³ CZIGÁNY Lóránt, *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában 1830–1914*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 201–272; KÁDÁR, i. m., 505–542; FRANCIS MAGYAR, *Jókai's Reception in England and America*, *American Slavic and East European Review*, 17(1958), 332–345.

¹⁴ Vö. Vasárnapi Újság, 1877. március 4., 140; Magyar Polgár, 1877. március 4. Fretwell valószínűleg a New York-i magyar klubban került kapcsolatba Löw Vilmos (1847–1922) ügyvéddel, műfordítóval. Hogy a tervbe vett közös fordítás miért nem valósulhatott meg, nem tudjuk. Löw Vilmos magyar unitárius vonatkozású írásait alkalmasszerűen közölte az amerikai felekezeti sajtó. Vö. *John Kriza, the Poet of the Magyars and Bishop of the Transylvanian Unitarians*, *Unitarian Review*, 1883, XIX, 165.

¹⁵ *A Unitarian Village in Transylvania*, *The Christian Life*, 1877, 146.

¹⁶ Vö. Magyar Polgár, 1877. március 22.

Mint tudjuk, Jókai egyetlen unitárius tárgyú regényt írt, az *Egy az Isten*. Az angol és amerikai unitáriusok regényes „életrajzát” nem írta meg, és a magyar unitáriusokról szóló műve angol fordítására is még negyedszázadot kellett várni. Az 1901-ben közzétett *The Christian in Hungarian Romance* nem fordítás, hanem a regény vázlatos, magyarázó jegyzetekkel ellátott kivonata, Fretwell szerény próbálkozása Jókai unitárius tárgyú regényének angol és amerikai ízlés szerint való tálalására.¹⁷ Ez a tanulmány messze elmaradt az 1877-ben készült fordítás-részlet mögött.

Az *Egy az Isten* néhány részletének első angol tolmácsa Fretwell volt ugyan, de a „teljes” fordítás Percy Favor Bicknell nevéhez fűződik, aki Fretwell tanulmányával egy időben *Mannasseh: A Romance of Transylvania* címmel jelentette meg fordítását.¹⁸ Ezt előkészítendő, Bicknell Ferencz József püspöknek írt német nyelvű levelében az erdélyi unitáriusok életét és irodalmát bemutató kiadványokat kért az egyházfőtől.¹⁹ 1901 áprilisában Fretwell még abban a tudatban adta ki Jókai-tanulmányát, hogy az *Egy az Isten* fordítása nem jelent meg az Amerikai Egyesült Államokban. A 124 lapos nyolcadrét nyomtatványt természetesen Jókainak ajánlotta. Az előszóban a „magyar románc” négy hercegét, Keményt, Eötvöst, Jósikát és Jókait méltatta. Kemény Zsigmond pesszimiztikus hangulatú regényeiben a kálvinista fejedelem szombatosok elleni gyűlölete elevenedik meg. Jósika Erdély történetét meséli el, a Báthori és Rákóczi család uralkodása alatt. Fretwell szerint Jókai az egyetlen olyan magyar író, aki a Jézus őszinte követését életcéljául választó „embert” regényhőssé emeli, s mint ilyen, rokon Lynn Linton, Humphrey Ward és Hall Caine hasonló érzésvilágú hőseivel.²⁰ Ezt követően a magyar és angol unitarizmus történetét és kapcsolatait vázolta. A regény keletkezéstörténetére utalva megismételte a tizenöt évvel korábban mondottakat: Jókai az ő közvetlen hatására kezdett unitárius regénye megírásához.²¹

Fretwell Magyarországon és Erdélyben

1873 májusában a bécsi világkiállításon ügynökösködő Fretwell levelet írt két régi kozlozsvári unitárius ismerősének, Brassainak és Kovács Jánosnak. (Brassaival 1871-ben

¹⁷ John FRETWELL, *The Christian in Hungarian Romance: A Study of dr. Maurus Jokai's Novel, „There is a God; or, the People Who Love but Once”*, Boston–London, 1901.

¹⁸ Percy Favor BICKNELL, *Mannasseh: A Romance of Transylvania. Retold from the Hungarian...*, Boston, L. C. Page & Company, 1901. Ugyanebben az évben a londoni J. Macqueen is kiadta, utolsó kiadását a londoni Walter Scott Publishing Co. eszközölte 1910-ben.

¹⁹ Bicknell Ferencz Józsefnek, Malden, Massachusetts, 1900. április 5. Eredetije az EUEGyLt-ban.

²⁰ *The Christian...*, 8–9.

²¹ „...in 1874 [így!] I was the guest of Maurice Jókai, at his vineyard in Balatonfüred. He was complaining of the want of heroism in our age, and I who had just been preparing a series of lectures on American heroism, drew his attention both to this and the scope which the story of the Unitarian Churches in Transylvania offered for poetic treatment. Soon after this he published his »One is the Lord« in the newspaper of which he was the editor...” John FRETWELL, *Maurice Jokai*, *The Inquirer*, 1886, 114–115. Vö. *Fretwell János felolvasása Jókairól*, Keresztény Magvető, 1886, 53–54.

Londonban a BFUA évi közgyűlésén ismerkedett meg, Kovács Jánost londoni akadémiként ismerte meg.) Mivel Brassai nem válaszolt, ezért Kovácsot kérte, közöljék, mikor látogathatna Kolozsvárra. Kriza János püspök és az Egyházi Képviselő Tanács megbízásából Kovács János pünkösdi ünnepére Kolozsvárra invitálta a jeles angol vendéget, akinek háromnapos látogatásáról beszámolt a korabeli felekezeti és világi sajtó.²² A minden iránt érdeklődő angol kereskedő meglátogatta Kolozsvár nevezetességeit: az egyetemet, a múzeumot, a Fellegvárat, a Sétateret, az unitárius templomot, iskolát stb., részt vett a pünkösdi istentiszteleten, majd ezt követően az Egyházi Képviselő Tanács gyűlésén, ahol tiszteletbeli taggá választották. A tagságot igazoló latin okiratot Kriza János püspök ünnepélyes köszöntő kíséretében adta át „a szabadság klasszikus hazájából” érkezett vendégnek, akit Winfriedhez, azaz Szent Bonifácához hasonlított beszédében, az angol unitáriusokat pedig Bonifácusoknak nevezte. „Bonifácusok, jóltevők ránk nézve, azt hálásan érzi vallásközönségünk már csaknem félszázad óta...” Fretwell válaszában röviden ismertette az angol és amerikai unitarizmus történetét és helyzetét, majd megígérte, hogy az erdélyi unitárius intézmények érdekében minden lehetőt megtesz.

Az ígéret nem maradt pusztába kiáltott szó, a kolozsvári látogatást júniusban Budapesten amerikai–angol–magyar értekezlet követte. A kezdeményező ezúttal is Fretwell volt, aki a világkiállításon részt vevő amerikai unitáriusokat először a kolozsvári hitrokonok látogatására, majd az idő szorításának engedelmességre a budapesti találkozásra rábeszélte.²³ Az eredetileg 24 tagúra tervezett angol–amerikai küldöttségből mindössze hárman utaztak Budapestre, Edward Everett Hale²⁴ bostoni lelkész, az Old and New című lap kiadója, Emma Soutwick írónő és John Fretwell. A találkozón a fővárosi unitáriusokat elég népes küldöttség, a kolozsváriakat Kovács János és Simén Domokos képviselte. Fretwell akkurátus pontossággal mindent idejében lelevelezett a budapesti unitáriusok vezetőivel, Buzogány Áronnal²⁵ és Hajós Jánossal,²⁶ és a találkozás az általa megírt forgatókönyv szerint zajlott. A vendéglátók meglepetésére és nagy-nagy meglepedésére Fretwell magyarul köszöntötte az egybegyűlteket, s az egyházi és világi lapok nem győzték magasztalni „a londoni előkelő kereskedőt és buzgó egyháztagot, ki tisztán az unitarizmus kedvéért magyarul is megtanult”. Az „unitarizmus kedvéért” magyarul is „megtanuló” Fretwell semmit sem bízott a véletlenre, felszólalását két héttel korábban fordításra küldte Kovács Jánosnak. Az értekezlet célját is tulajdonképpen Fretwell fogalmazta meg: „Azt szeretném, hogy minél több befolyásos unitárius emberrel találkozz-

²² FERENCZ József, *Fretwell J. úr látogatása*, Keresztény Magvető, 1873, 189–197. Lásd még: *Iffabb John Fretwell úr Kolozsvárott*, Magyar Polgár, 1873. június 8.

²³ HAJÓS János, BUZOGÁNY Áron, *Az amerikai, angol és magyar unitáriusok találkozása Budapesten, június 14. 15. 16-án 1873*, Keresztény Magvető, 1873, 262–280. Lásd még: *Unitáriusok gyűlése*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1873, 792–793.

²⁴ Edward Everett Hale (1822–1909) amerikai unitárius lelkész, író. 1846-tól a worcesteri Church of Unity, 1856-tól 1899-ig a bostoni South Congregational Church, 1903-tól haláláig az USA szenátusának lelkésze.

²⁵ Buzogány Áron (1834–1888) unitárius lelkész, 1868 után a vallás- és közoktatásügyi minisztérium osztálytanácsosa, a budapesti unitárius egyházközség alapító tagja és első lelkésze.

²⁶ Hajós János (1819–1899) ügyvéd, országgyűlési képviselő, a budapesti unitárius egyházközség alapító tagja és gondnoka.

zának, kiktől megtudva a szükségleteiket s óhajtaikat, majd midőn Amerikába visszatérnek, kelthessenek élénk érdekeltséget önök irányába. [...] Mindenekfelett arról akarom meggyőzni az amerikaiakat, kiknek több pénzük van, mint nekünk Angliában, hogy pénzüket itten üdvös célra adnák. Remélem, hogy önt is látni fogom Budapesten.”²⁷

Az angolok és amerikaiak magyarországi látogatása nemcsak egyház-, de irodalom- és politikátörténeti szempontból is fontos volt. Az, hogy Edward Hale és Fretwell találkozott Deák Ferencsel, nem hozott különösebb változást a politikában, a Jókai-val való találkozásnak azonban konkrét eredménye volt. A Hale szerkesztésében Bostonban megjelenő *Old and New* 1874-ben *Sling-stones: A Hungarian Story* címmel Jókai *A mennyei parittyakövek* elbeszélését közölte. A névtelen fordítóról semmi közelebbit nem tudunk, a Jókai-bibliográfiák nem említik *A mennyei parittyakövek* angol fordítását.²⁸

Fretwell 1875-ben újból meglátogatta hazánkat. Erdélyi és magyarországi élményeit négy részletben közölte az angol unitáriusok lapja, a *The Inquirer*.²⁹ Ez alkalommal Jókai-val is találkozott Balatonfüreden. Elmondása szerint az író arról panaszkodott, hogy a bécsi krach (1873) sivár, deheroikus kort hozott Magyarországra. Fretwell az amerikai és erdélyi unitárius „hősökre” hívta fel az író figyelmét, és elmondása szerint a balatonfüredi és a budapesti találkozás eredményeként megszületett Jókai unitárius regénye.³⁰ Ez némiképp egybevág Jókainak 1876. július 26-án Balatonfüredről Teleki Sándorhoz írott levelével: „Ha Isten úgy akarja, az idén csakugyan eljutok Hozzád. Ugyanis augusztus 3-án megyek Kolozsvárra, onnan 8-ikán Torockóra. Az unitárius atyafiakról kell mértéket vennem, mert egy regényt akarok rájuk szabni...”³¹

Az *Egy az Isten* kritikai kiadását sajtó alá rendező Szekeres László szerint a „nagy unitárius ünnepségek”³² irányították Jókai figyelmét az erdélyi vallásfelekezetre. Csakhogy 1876-ban nem volt jelentős unitárius ünnep Erdélyben. Az egyházalapító püspök halálának háromszázadik évfordulóját megörökítendő zsinat (1879) munkálatai is éppen csak elkezdődtek. Jókainak nem állt szándékában 1879-re, Dávid Ferenc mártírúrnak háromszázadik évfordulójára regényt írni, s az unitárius tárgyú regénynek a Fővárosi Lapokban beharangozott „nagy keletű” angol kiadása alighanem Fretwell szerepére utal.³³ Szekeres azon megállapítása, hogy Jókai Charles Boner Erdélyről írott könyvé-

²⁷ Fretwell Kovács Jánosnak, Bécs, 1873. május 8. Lelőhely: EUEGyLt.

²⁸ *Sling-stones: A Hungarian Story*, *Old and New*, 1874, 591–599.

²⁹ *Letters on Transylvania and Hungary*, I, *The Heart of the Szeklerland*, *The Inquirer*, 1875, 516–517; II, *Klausenburg*, 547–549; III, *On the Transylvanian Pactolus*, 563–564; IV, *On the Danube*, 580–581.

³⁰ „... in 1875 [Jókai] saw around him the results of the Vienna financial crisis of 1873, and remarked to me that there are no heroes now-a-days. I ventured to tell him of a few whom I had known in America, and suggested that he might still find heroes in Transylvania. He went there, and soon after, in the *Feuilleton* of *Budapest Journal*, there appeared this romance, under the title, »Egy az Isten« (»One is the Lord,« or »There is a God«).” *The Christian...*, 20–21.

³¹ MIKÓ Imre, *Egy Jókai-regényhős 1848-ban = Akik előttem jártak*, Bukarest, 1977, 299. Lásd még: KUTI Márta, *Jókai az Egy az Isten földjén*, Látó, 2006. július, <http://epa.oszk.hu/00300/00384/00040>.

³² JÓKAI, *i. m.*, 292.

³³ „Az angol kiadásnak nagy kelete várható, főleg Amerikában az unitáriusok közt, mivel e regény az első unitárius küzdelmeket hazánkban fogja festeni.” *Fővárosi Lapok*, 1875. november 7., 1138; *Vasárnapi Újság*, 1875. november 14., 731.

nek³⁴ angol és amerikai népszerűségére alapozta az *Egy az Isten* kelendőségét, nem helytálló. Boner *Transylvániájának* megjelenése után több angol és amerikai unitárius írt Erdély és Torockó egyedi szépségéről,³⁵ és ezek jóval népszerűbbek voltak Boner könyvénél. Fretwell unitárius olvasóit óva intette, hogy cum grano salis kezeljék Boner művét,³⁶ s ha Erdélyről akarnak olvasni, akkor inkább Jókai német fordítású „elbájoló novelláit”, a *Szegény gazdagokat* és *Erdély aranykorát* ajánlja. Ha Fretwell 1874-ben kiadta a *Szegény gazdagok* angol fordítását – miként ezt a magyar bibliográfiák feltüntetik –, miért nem ezt ajánlotta angol olvasóinak? Minden bizonnyal azért, mert teljes fordítás a regényről nem készült. Jókai ismerhette Fretwellnek a *Szegény gazdagokról* készült angol részfordításait, de az 1874-ben megjelent teljes angol változatáról nem tud.³⁷

Fretwell – Jókaival egybehangzóan – több levelében is megemlíti, hogy Erdélyről tartott előadásai során a *Szegény gazdagok* tájleírásait fotókkal illusztrálja, ezért újabb és újabb fényképeket kér erdélyi barátaitól. Magyarbarát érzelmeinek köszönhető, hogy a fővárosi és a kolozsvári sajtó érdeklődéssel követte életpályáját. 1875-ös második magyarországi útja során Jókai a Honban dúsgazdag üzletemberként mutatta be: „...olyan üzlete van, amely körülfogja az egész földet. Manillában egy pár száz indus gyűjti számára a kaucsukot, Singaporeban a rotangot: azokat Mr. Fretwell gyárai New Yorkban a yankeek számára, Hamburgban az indogermán és uraltaji stb. népfajok számára dolgozzák fel. A kaucsukból fésűk készülnek, a rotangból nádszékek és esernyőnyelek”.³⁸

A meglehetősen hosszú cikket több napilap átvette, és Fretwell a Magyar Polgárból értesült gyártulajdonossá váló előléptetéséről. Azonmód helyesbítést kért azzal, hogy ő ügynöke és nem tulajdonosa a New York-i és hamburgi gyárnak. Látogatásáról írt a

³⁴ Charles BONER, *Transylvania: Its Products and Its People*, London, 1865.

³⁵ Vö. John James TAYLER, *Narrative of a Visit to the Unitarian Churches of Transylvania on Occasion of the Three-Hundredth Anniversary of the First Proclamation of Religious Freedom at Torda in 1568*, London, 1869; Robert S. MORRISON, *Two Days in Transylvania*, *The Unitarian Review*, 1874, II, 357–369; John FRETWELL, *Three Centuries of Unitarianism in Transylvania and Hungary*, New York, 1876; Alexander GORDON, *Report of an Official Visit to Transylvania on the Occasion of the Trecentennial Commemoration of Francis David*, London, 1879.

³⁶ „Having often been asked to recommend books on this interesting country, I would remark that Boner’s *Transylvania, its Products and its People*, must be read cum grano salis, Boner being evidently prejudiced against the Magyars by his intercourse with their jealous German neighbours. The German reader I would refer to the charming novels of Moritz Jokai, who has sketched with master hand, in *Die armen Reichen* and *Die Golden Tage Siebenbürgens* the old romantic land beyond the Puszta, and its inhabitants, with all their striking differences of manners, customs, race, religion, and speech”. John FRETWELL, *Account of Some Hungarian Works Presented by the hon. Alexis Jakab*, *The Inquirer*, 1875, 351–352.

³⁷ „Regényeimből kiválasztotta azokat, amik Erdélyre vonatkoznak. Többek között a *Szegény gazdagokat*. Azon tájakat, ahol a regény egyes részei lefolynak, üveglapokra lefényképeztette. Az amerikai nagy városokban aztán felolvasásokat tartott az angolra fordított részletekből, s a felolvasások alatt egy camera obscura közvetítésével a leírt tájak mint ködfátyolképek tűntek fel a hallgatóság elé, átváltoztatva, mikor az elbeszélés színhelye változott.” Hon, 1875. július 14.

³⁸ Jókai cikkét Kovács János lefordította és közölte a *The Inquirer*-ben. Vö. John KOVACS, *Hungarian Correspondence*, *The Inquirer*, 1875, 500.

Fővárosi Lapok,³⁹ a Hon,⁴⁰ az Egyetértés és Magyar Újság,⁴¹ a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,⁴² a Keresztény Magvető,⁴³ a Magyar Polgár,⁴⁴ a Kelet,⁴⁵ a Vasárnapi Újság vezércikkében életrajzát⁴⁶ és portréját is közölte. Fretwell látogatásának emlékét nemcsak a korabeli sajtó, hanem a székelykeresztúri Unitárius Gimnázium is őrzi. A derék angol július 16-án Kovács János társaságában felkereste a gimnáziumot, s az épület befejezéséhez szükséges pénzalapot hazatérte után előteremtette. Hálából az építkezés befejezése után, 1877-ben, a gimnázium könyvtárhelyiségében kétnyelvű márvány emléktáblát állítottak.⁴⁷

Második magyarországi látogatása után Fretwell érdeklődéssel követte az *Egy az Isten* születését. 1876 júniusában, Philadelphiában, az erdélyi unitáriusokról tartott előadásában utalt először Jókai készülő regényére és ennek várható hatására.⁴⁸ 1876. karácsony másodnapján Chicagóból Kovács János kolozsvári tanárnak arról számolt be, hogy megkapta Jókai legújabb regényét, és fordításával hatalmas szolgálatot tehetne az erdélyi unitáriusoknak. 1877. január 31-én New Yorkból hasonló hangnemben írt Ferencz József püspöknek és először említette meg, hogy az *Egy az Isten* fordításán dolgozik. Három hónappal később, április 3-án New Yorkból Ferencz József püspöknek és Kovács Jánosnak írja, hogy a Honban gyönyörűséggel követi Jókai regényének folyását, és hogy írt Jókainak az amerikai és angol unitáriusok regényes életrajza megírása tárgyában.

Akik csak egyszer szeretnek

Jókai egyetlen unitárius tárgyú regényt írt, így az angol és amerikai unitáriusok „regényes élettörténete” máig ismeretlen a szélesebb magyar olvasóközönség előtt. Fretwell 1877-ben a hírek szerint elkészülhetett az *Egy az Isten* fordításával, de a címlapot kivéve a mű nem látott nyomdafestéket.⁴⁹ 1900. július 14-én Ferencz József püspökhöz küldött

³⁹ 1875. július 15., 717; július 20., 736; július 24., 751; július 26., 756.

⁴⁰ *A budapest-józsefvárosi választók ünnepélye*, 1875. július 23.

⁴¹ 1875. július 16.; július 23.

⁴² 1875. augusztus 1., 1006.

⁴³ RAFAJ Domokos, *Levél, Újszékel, július 1875*, Keresztény Magvető, 1875, 342–344, 407.

⁴⁴ *Levelezés. Székelykeresztúr, 1875. július 16-án. (Mr. John Fretwell)*, Magyar Polgár, 1875. július 20.; 1875. július 28.

⁴⁵ *Ifj. Fretwell János úr*, Kelet, 1875. július 22., 651.

⁴⁶ *Fretwell Balaton-Füreden*, Vasárnapi Újság, 1875. július 18., 460; július 25., 476.

⁴⁷ SÁNDOR János, *A székelykeresztúri Unitárius Gimnázium történelme*, Székelykeresztúr, 1896, 83–87.

⁴⁸ *Three Centuries of Unitarianism in Transylvania and Hungary. A Lecture by John FRETWELL, Jr., delivered at Philadelphia, June 6th, 1876*, 20. „A Hungarian novelist, Moritz Jokai, who, when his works are translated into English, will be regarded as one of the greatest modern novelists, not only for his artistic power, but also for the direct influence of his writings on the thought and life of his people, gives in his latest novel, »There is a God; or, the People who Love but Once«, a strong testimony to the influence of their simple and earnest faith on the Transylvanian Unitarians of to-day.”

⁴⁹ Magyar Polgár, 1877. október 2. „Isten adjon hazánknak sok oly jó barátot, mint Fretwell úr, ki Jókai *Egy az Isten* című regényének angolra fordításával irodalmunk terjesztésében is kitűnő érdemet szerzett.”

levelében bölcs öregemberként, rezignáltan állapította meg, hogy a húsz esztendővel korábban készült fordítást – amennyiben azt kiadásra szánja – teljes egészében át kell hogy dolgozza.

A fordítás megjelentetését Boros György amerikai látogatása tette újból időszerűvé. Az Unitárius Egyház Képviselő Tanácsának tett jelentésében Boros beszámolt arról, hogy Jókai regényének fordítása és kiadása érdekében eljár, és hogy „Ellis könyvnyomdász a kiadást biztosította, Fretwell úr a fordítást magára vállalta.”⁵⁰ A szó szoros értelmében vett fordítást Fretwell nem jelentette meg, az 1901-ben közzétett tanulmány célját legrészletesebben Ferencz Józsefhez írt levelében okolta meg, megelőlegezve ezzel az angol Jókai-recepció mára már általánossá vált megállapításait is:⁵¹ „Én nagyon helytelennek találnám a regénynek egy teljes szó szerinti lefordítását, mivel az oly dolgokat is tartalmaz, amik az angol szemérmert sértének; részben terjengős is, össze kellene vonni, de vajon [Jókai] beleegyeznék-e ebbe? Amit írtam, az az én tulajdonom, azt hagytam ki, amit lehetett, de a fordítás más dolog, s nem könnyű dolog a szerzővel kiegyezni. Egy magyarázatra is szükség van, mert némely dolog, ami a magyar és német olvasó előtt könnyen érthető, az amerikai előtt idegen, ezért az én kis könyvem mint magyarázat bármely fordításhoz szükséges lesz. Nekem mindegy, ha másvalaki lefordítja is a művet. Ez mindig veszteséggel jár és szívesebben veszték valamit egy olyan munkán, ami az unitárius ügynek használ, mint amely művön csak a kiadó nyer.”⁵²

A tanulmányt a bostoni James H. West Co. kiadó röplapon népszerűsítette, és Hall Caine *The Christian*⁵³ és W. H. Mallock *Romance of the Nineteenth Century*⁵⁴ című regényeinek gondolat- és kérdésfelvetésével hasonlította össze.

Fretwell a bevezetőben a tanulmány közzétételét igazolandó utalt Jókai legnépszerűbb, angolul megjelent regényére, a *Nincsen ördög* fordítására és fogadtatására.⁵⁵ A kiadó – Cassel – előszava szerint ez az elbeszélés az amerikai ízlésnek minden korábbi Jókai-regénynél jobban megfelelt. Fretwell véleménye szerint Jókai több mint háromszáz regénye közül a *Nincsen ördögöt* legjobbnak kikiáltani ugyanannyit jelent, mint azt mondani, hogy az amerikai olvasó ízléséhez Shakespeare minden műve közül a *Lucretia meggyalázása* illik a legjobban. Tanulmányában Jókai azon mesterművét ismertette meg olvasóival, amelyben nem az ördög tagadása, hanem Isten jelenvalósága a hangsúlyos,

⁵⁰ BOROS György, *Az amerikai Unitárius Társulat 75. évi jubileuma Bostonban: Jelentés a magyarországi Unitárius Egyház Képviselő Tanácsához*, Kolozsvár, 1900, 21.

⁵¹ „Az angol olvasók elsődleges stratégiája a válogatás, a diszkrimináció. Nyilvánvaló a szándék, hogy nem fordítanak le, nem olvasnak olyan szöveget, amely műfajilag értelemszerűen nem illik bele saját elvárásrendszerükbe. Eleve úgy válogatnak, hogy számukra rokonszenves olvasmányélményekben legyen részük, ha tetszik: tetteiket az öröm elve mozgatja.” SZILASI László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Bp., Osiris–Pompeji, 2000.

⁵² Fretwell Ferencz Józsefnek, London, 1901. május 30. Lelőhely: EUEGyLt.

⁵³ Hall Thomas CAINE (1853–1931) Krisztus-trilógiáját magyar nyelvre is lefordították; *The Christian*, London, 1897.

⁵⁴ William Hurrell MALLOCK (1849–1923), *Romance of the Nineteenth Century*, New York, 1881.

⁵⁵ *Dr. Dumány's Wife; or, „There is No Devil,”* a romance by Maurus JÓKAI, tr. from the Hungarian by F. STEINITZ, New York, [1892].

ezért is *There is a God...* a fordítás alcíme. Nem arról van szó tehát, hogy Fretwell helytelenül fordítja az *Egy az Isten* címét – miként azt a Budapesti Szemle recenzense, Kropf Lajos állítja⁵⁶ –, hanem az ördög tagadásának vagyonszerző cinizmusával szemben az Istenben bízó puritán életet állítja olvasói elé követendő eszményül. Kropf Lajos recenziója a felekezetek közötti pengeváltás unitáriusokra irányzott oldalvágása. „Torockó volt ugyanis az unitárius Manasseh Adorján születéshelye és az unitárius gazember, Benjamin Vaydor is itt szerepelt. [...] Fretwell még 1873-ban, a világhiállítás alkalmával találkozott Bécsben az utcán egy másik amerikaival, dr. Everett Hale-vel Bostonból s vele, továbbá egy kolozsvári tanárral s több erdélyi állami tisztviselővel lerándultak Budapestre s itt megtartották az első unitárius isteni tiszteletet...⁵⁷ Van egy rövid bevezetés-féle is... Magasztalja persze Dávid Ferencüket is...”

Hogy a recenzens az unitáriusokkal nem rokonszenvezett, az a napnál is világosabb, „az unitárius gazember”, „a bevezetés-féle” kifejezések, Dávid Ferenc magasztalásának ironikus említése és az 1873-ban tartott értekezlet eljelentéktelenítése nem az unitáriusok iránti lelkesedéséről árulkodik. Jóval tárgyilagosabb a Magyar Nemzet *Tudomány és irodalom* rovatában megjelent ismertető: „Amerikában *The Christian in Hungarian Romance* címmel egy amerikai író, John Fretwell [...] több mint tíz ívre terjedő tanulmányt írt koszorús költőnk, Jókai Mór *Egy az Isten* című mesteri regényéről. A Bostonban és Londonban megjelent munka bevezetésében Fretwell a regény tárgyával kapcsolatosan érdekes áttekintést ad az unitárius vallásnak magyarországi történetéről és az amerikai unitarizmushoz való viszonyáról. Majd tekintettel arra, hogy az *Egy az Isten* angolul még nem látott napvilágot, a teljes fordítás megjelenéséig tizenégy fejezetben, a legjellemzetesebb részleteket szószerint idézve, tömör, de mindvégig vonzó kivonatban elmondja a regény tartalmát. [...] Az amerikai olvasó részére a munka végéhez csatolt tanulságos jegyzetek könnyítik meg Jókai mesterművének élvezését...”⁵⁸

Az erdélyi unitárius lapok agyonhallgatták Fretwell vállalkozását, a Keresztény Magvető és az Unitárius Közlöny szerkesztőségében nem akadt recenzens. Az amerikai periodikák közül a *The Christian Register* közölt rövid részletet az előszóból és néhány mondatban ismertette a tanulmányt.⁵⁹

Az 1900-as évekkel kezdődően a világi sajtó is egyre ritkábban adott hírt a magyarok lelkes barátjáról. Utolsó magyarországi és erdélyi útját 1901-re tervezte – üzleti ügyben Egyiptomba indult –, de a kolozsvári Unitárius Kollégium új épületének átadási ünnepségein már nem lehetett jelen, váratlan betegsége Chemnitzben tartotta, és csak levélben köszönthette szeretett magyar barátait.

Ferenc József püspöknek 1906-ban írt levelében, még egyszer, utoljára szól az *Egy az Isten* fordításának sorsáról, s ajándékként megküldi Bicknell fordítását. Levelében

⁵⁶ Budapesti Szemle, 1902, 154–156. „E regény címe *Egy az Isten*, nem pedig *Van Isten*, mint azt Fretwell a címlapon lefordítja helytelenül.”

⁵⁷ Az első nyilvános unitárius istentiszteletet 1869. június 13-án tartotta Budapesten Ferencz József. Lásd: *Első nyilvános unitárius istentisztelet Pesten*, Pest, 1869.

⁵⁸ *Jókai regényei*, Magyar Nemzet, 1901. október 4.

⁵⁹ *A Unitarian Novel*, *The Christian Register*, 1901, 519.

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
200: . CZKK évfolyam 6. szám

sajnálattal állapította meg, hogy Bicknell a szöveget nagyon meghúzta, és pont az unitáriusokat illető rész hiányzik. Azon is sajnálkozott, hogy saját fordításának kiadása, jótévője, Caroline Richmond halálával végképp meghiúsult.

A huszadik század első évtizedében Fretwell neve kikopott a magyarországi és erdélyi folyóiratokból. 1906 után már csak nekrológiát közölt a Keresztény Magvető, a magyar nemzet és az unitárius egyház elfelejtette egykori nagy barátját és támogatóját, pedig a székelykeresztúri Unitárius Gimnázium kapuja fölött ma is figyelmeztet a kétnyelvű márványtábla: „Hit a tett forrása. Vedd el / Egy nemzet hitét melyben hathat s hatnia kell / S a lassú enyészet belopódzva / Erőtlenné teszi kezét, hideggé legbensőbb gondolatát. / Mindnyájan a remény által mentetünk meg. / Remény tanítja az embert önbecsére / Tár fel új kapukat ad erőt és célt / S mutatván új eget teremt egy derült új földet.”